
Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi

Mutlu Gül

İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları,
2018, 328 sayfa

ISBN 9789755484556

Müelliflerinin çoğunlukla Şâfi mezhebine mensup âlimler olması sebebiyle hadis usulü eserlerinde Şâfi yaklaşımının hâkim olduğuna dair görüşlerin, Hanefî mezhebinin hadis tenkit anlayışına yönelik akademik çalışmaları arttırdığı görülmektedir. Mutlu Gül tarafından yayımlanan *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi* adlı kitap bu kapsamda yapılmış yeni çalışmalardan biridir. Söz konusu çalışma, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde aynı başlıklı 2014 yılında tamamlanan doktora tezinin gözden geçirilip düzeltmeler yapılarak kitaplaştırılmış halidir. Çalışma, rivayetleri sened ve metin açısından ele alması yönüyle hadis ilminin, Hanefî mezhebinin hadis anlayışını işlemesi cihetiyle de usûl-i fikhın kapsamına girmesi sebebiyle disiplinler arası bir mahiyet arz etmektedir.

Eser giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte konunun bağlamı ve kapsamı ile takip edilen yöntem ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilirken, birinci bölüm Hanefîler'in isnad tenkidi, râvi ve sened tenkidi başlıklarını içermektedir. Râvi tenkidi başlığı altında râvide aranan şartlar ile haberi delil olarak kullanılan râviler; sened tenkidi başlığı altında ise rivayetlerin taksimi, rivayette inkita ile haber alma ve aktarma yolları işlenmiştir. Muhteva tenkidinin ele alındığı ikinci bölümde fukahânın muhteva tenkidi olarak arz konusu, arz usulü ile kriterleri başlıkları altında ele alınmıştır. Arz kriterleri Kur'an'a, sünnete, Selef'in icmâna ve akla arz ile umûmül-belvâda haberin âhâd olarak nakli, sahabenin rivayetle amel etmemesi ve râvinin rivayetine muhalefeti başlıkları altında ve de ilk dönem Hanefî usul eserlerinde zikredilen örnek haberler rivayet usulü açısından tahlil edilerek incelenmiştir. Hanefî fakihleri ile muhaddislerin hadis anlayışının mukayesesinin yapıldığı üçüncü bölümde, hadisçinin ve fakihin rivayet algısına dair değerlendirmelerin ardından isnad ve metin yönünden mukayeselere yer verilmiştir. Kitap, çalışmanın genel bir özeti mahiyetindeki sonuç kısmıyla tamamlanmaktadır.

Yazar bu araştırmadaki amacını "hadis tenkidi faaliyetinin sadece muhaddislere veya sened kritiğinin muhaddislere, muhteva kritiğinin ise daha ziyade fukahâyâ ait olduğu şeklindeki bir ön kabulden uzak durarak, Hanefî fakihlerinin hem sened hem de metin açısından hadis tenkidine yaklaşımının

değerlendirilmesi ve hadis ilmine yapacağı katkıların tespiti” şeklinde açıklamıştır (s. 13). Kapsamını da Hz. Peygamber‘den aktarılan ve daha ziyade fikhî hükümler içeren rivayetler konusunda, Hanefî mezhebi usulcülerinin hadislerin sübutu ve anlaşılması noktasında belirttikleri tenkit kriterleri, erken dönem usulcülerinden Cessâs (ö. 430/1039), Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1086) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) usule dair eserleri çerçevesinde ele almak; ayrıca teorik olarak belirtilen bu kriterlerin pratikteki karşılığını göstermesi açısından, bu eserlerde yer alan rivayetler üzerinden fukahanın hadise yaklaşımını tahlil etmek olarak ortaya koymuştur (s. 20). Kullandığı yöntemle ilgili olarak da araştırmada yer alan başlıkları sözü geçen usul eserlerindeki bilgilerden hareketle tespit ettiğini, ancak her bir başlık altında konu işlenirken sadece Hanefîler'in görüşleriyle yetinmeyerek varsa o konuda hadis usulündeki genel yaklaşıma da mutlaka değinmeye çalışacağını ifade etmiştir. Sened ve metin tenkidi için belirlenen esasları izah ettikten sonra Hanefî usulcülerinin tenkit uygulamasını örnekler üzerinden göstereceğini ve mukayese imkânı vermesi için o konuda muhaddislerin kanaatlerine de işaret edeceğini belirtmiştir (s. 20).

Hanefî usulündeki hadis tenkit kriterlerinin erken dönem eserlerinden Cessâs, Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin usule dair eserleri çerçevesinde tespit edileceğinin belirtilmesi önem arz etmektedir. Yazarın inceleyebildiği eserler -ve tabii ki isimlerini anmamasından hareketle incelemediği anlaşılan çalışmalar- böylece belirtilmiş olsa da bu dört usul eserinin hangi gerekçelerle seçilip diğerlerinin dışarıda bırakıldığının açıklanmaması bir eksiklik olarak gözükmektedir. Adı geçen eserlerin Hanefî hadis tenkit usulünü temsil kabiliyetleri üzerinden bir gerekçelendirme yapılarak okuyucuya da bunu sorgulayabilme imkânı tanınması daha uygun olurdu.

“Yöntem” başlığı altında yer alan “Araştırma, rivayetlerin değerlendirilmesinde daha ziyade metne yönelik vurguları ön plana çıkan Hanefî usulcülerinin, metin ve muhteva tenkidinin yanında sened ve râvilerle alakalı kriterlere de sahip oldukları gerçeğinden hareket etmektedir” şeklindeki ifade, kastını aşmadıysa, araştırmada Hanefî usulcülerinin sened ve râvilerle ilgili kriterlere sahip olduğuna dair belli bir ön kabulde yola çıktığı izlenimi vermektedir. Ayrıca yazarın bu yaklaşımı kendisiyle de çelişen bir durum arz etmektedir. Zira o, yukarıda da geçtiği üzere hadis tenkidi faaliyetinin sadece muhaddislere veya sened kritiğinin muhaddislere, muhteva kritiğinin ise daha ziyade fukahaya ait olduğu şeklindeki bir ön kabulden uzak duracağından söz ederken burada başka bir ön kabule takılmış görünmektedir.

Zengin bir kaynakçaya sahip olsa da alanda yakın zamanda çıkan Mehmet Özşenel'in *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü* adlı

eserinin bibliyografyada yer almayı dikkati çekmektedir. Ayrıca Leknevî'nin *Zaferü'l-emânî* isimli eserinin çok sayıda hata içeren Takıyyüddin en-Nedvî neşrinde olduğu gibi bazı eserlerin problemlili tahkiklerinin kullanıldığı da görülmektedir.

Bölüm başlıkları kapsayıcı ve dengeli olmakla beraber, bazı alt başlıklar arasında kimi uyumsuzluklar göze çarpmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse, birinci bölümün "B" kısmında "Haberî Delil Olarak Kullanılan Râviler" üst başlığı altındaki "1. Ma'rûf Râvî"nin alt başlıkları hem kendi aralarında hem de üst başlıkla uyumlu değildir. Zira "1. Ma'rûf Râvî"den "a) Fakih Râvî"ye nasıl geçildiği bir tarafa "c) Habere Tercih Edilen Kıyas"ın ma'rûf râvî ile hiyerarşik ilişkisi açık değildir. Genel olarak kitabın bölümlerine bakıldığında ise bunların kitabın adını karşıladığı ve kapsadığı, dolayısıyla da isimle müsemmanın örtüştüğü görülmektedir.

Bölümleri ayrı ayrı değerlendirmek gerekirse isnad tenkidini ele alan birinci bölümün tezin esas bölümünü teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Zira bu bölüm Hanefîler'in yeterince isnad tenkidıyla meşgul olmadıkları yönündeki genel kanaatin doğru olmadığını ispat amacı da güden eserin en önemli bölümüdür. Burada Hanefîler'in isnad tenkit kriterleri başarılı bir şekilde tespit ve tasnif yanında genişçe izah edilmiştir. İkinci bölümün başlığını "metin tenkidi" değil de "muhteva tenkidi" şeklinde koymuş olmasını yazar, hadisin Kur'an, sünnet ve akıl gibi asıllara arz noktasında "metin tenkidi" kavramının kastedilene karşılamadığı, bu tabirin (textual criticism) Batı menşeli olduğu ve kaynak kritiği, nüsha karşılaştırması, edebî eleştiri gibi daha şümüllü bir alana hitap etmesiyle gerekçelendirmiştir (s. 143). Günümüz akademisinde çokça kullanılan fakat farklı şeylerin kastedilmesi sebebiyle açık ve net olmayan bu tabir yerine, yazarın muhteva tenkidi tabirini kullanması isabetli olmuştur. Tez formatında olmadığı halde sonradan eklenen üçüncü bölüme gelince bunun, tezin ikinci bölümünün başında yer alan "I. Hadisçinin ve Fakihin Metin Algısı" başlıklı kısmın alınıp başka başlıklar da eklenerek genişletilmesiyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bölümün girişinde yazarın, esas olarak Hanefî fukahasının sened ve metinlere dair belirledikleri kriterlerin hadis ilmine yapabileceği katkılar üzerinde duracağını, fakat bunun için öncelikle hadisçilerin ve fukahanın rivayetlere bakışlarını mukayeseli olarak ele almayı uygun bulduğuna dair ifadeleri (s. 267) ile bölüm başlığı uyuşmamaktadır. Zira "Hanefî Fakihleriyle Muhaddislerin Hadis Anlayışının Mukayesesi" şeklinde bölüm başlığı katkılarının değil mukayesenin esas olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Zaten bölümün içindeki başlıklar da mukayeseyi esas alır bir yaklaşımla düzenlenmiştir. Sonuç kısmı kitabın kısa bir özeti mahiyetindedir. Kitap içerisinde yeterince tartışılan

meselelerin vardığı nokta ile ulaşılan sonuçlar yanında konuya emek vermiş birinin kurabileceği cümlelere yer vermesi ve alana ilgi duyan araştırmacılarla yol gösterici tavsiyeler sunması beklenen bu kısmın söz konusu beklentiyi karşıladığını söylemek güçtür.

Üsluba değinilecek olursa yazarın genel olarak akıcı bir dil kullandığı görülmektedir. Bu, konusu itibariyle teknik yönü ağır basan böyle bir çalışmayı yorulmadan okunabilir kılmıştır. Bununla birlikte kimi kapalı ifadelerin bulunduğu da belirtilmelidir. Mesela “Râvinin Rivayetine Muhalefeti” ile “Aslen Muhalefet” başlıklarından tam olarak neyin kastedildiği açık değildir. Bu ifadeler yerine “râvinin kendi rivayetine muhalefeti” ve “rivayetin kendisine aidiyetini inkâr etmesi” denilebilirdi. Kitapta göze çarpan kimi yazım hatalarının ise genel ortalamanın altında olduğu söylenebilir. Yine İlahiyat çalışmalarında yaygın bir şekilde görülen Arapça orijinal metin nakillerindeki imla problemleri yanında harekelemedeki tutarsızlığa bu çalışmada da rastlanmaktadır.

Çalışmanın biri esas, diğeri tâli olmak üzere iki iddiasının olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki Hanefiler’in hadislerin kabulünde isnad tenkidine de önem verdikleri şeklinde özetlenebilir. Yazar bu iddiasını ispatta başarılı olmuş gözükmektedir. Zira kitabın Hanefî isnad tenkidini ele alan birinci bölümdeki bilgiler, bunu ispat için yeterli ve ikna edicidir. Ancak bu iddia ile bağlantılı olarak yazarın bir taraftan Hanefî usûlcülerin hadislerin “sübutundan ziyade metin ve muhtevasına yoğunlaştığı”na dair yaygın kanaati doğru bulmayarak karşı çıkarken (s. 19) diğer taraftan söz konusu yaygın kanaati onaylarcasına Hanefî fıkıh usulünün muhteva merkezli olduğuna dair ifadeleri (s. 269, 270) çelişkili bir durum arz etmektedir.

Kitabın tâli derecedeki iddiası ise “hadis usulü içerisindeki pek çok alt başlığın, fıkıh ilminin bu birikiminden istifade ederek, içinde bulunulan zamana, mekana ve şartlara göre revize edilebileceği, geliştirilebileceği” (s. 279) şeklindedir. Yazar bu iddiayı bir adım daha ileriye götürerek “her iki (hadis ve fıkıh) yöntemin kullandıkları usullerin, günümüz hadis meselelerini tek başına çözmede yeterli bir niteliğe sahip olduğunu söylemenin zor gözüktüğü”nü, bu sebeple de “hadislerin tespit ve değerlendirilmesi konusunda her iki usulün birbirini tamamlayacak şekilde memzûc/eklektik bir metodun geliştirilmesi gerektiği”ni savunmuştur (s. 295). Kitapta ele alınışı itibariyle tâli olarak nitelendirdiğimiz ama gerçekte oldukça büyük bir iddia taşıyan bu yaklaşım konusunda eserde iki yöntem arasında belli bir mukayese yapılmakla birlikte, söz konusu revize ve/veya mezcın nasıl yapılacağı üzerinde yeterince durulmadığını söylemek yerinde olacaktır. Zira fıkıh usulünden sadece, yapılabilecek sınırlı sayıda katkıya işaret edilmekle yetinilmiş,

bunların gerçekte katkı sunup sunamayacağı tartışılmadığı gibi pratikteki yansımaları üzerinde hemen hiç durulmamıştır. Diğer taraftan aslında yazarın ifadesiyle “iç tutarlılığa ve nispeten bütüncül bir yaklaşıma sahip olan” (s. 295) bu ayrı iki yöntemin mezcedilmesiyle ortaya nasıl bir yapının çıkacağı ve bu durumda söz konusu iç tutarlılık ve bütünlüğün nasıl korunabileceğine dair de çalışmada yeterli bir açıklamaya rastlanmamaktadır. Bunlar, yazarın söz konusu metodun imkân ve sınırlarını göstermeyi hedeflediğini söylediği bu çalışmasının ilgili bölümünde belki de en çok merak edilen ve cevabı beklenen soruları teşkil etmektedir. Esasen, üçüncü bölümde yer verilen temellendirilmeye muhtaç bu büyük iddianın, müstakil bir çalışmayı fazlasıyla hak ettiği söylenebilir.

Çalışmada tenkide medar olduğunu düşündüğümüz bazı hususlara da temas etmek gerekir ki, bunlardan dikkati çeken bazı tespitler şöyledir: Yazarın “tâbiîn dönemi olarak bilinen II. (VIII.) yüzyıl...” (s. 18) ifadesinin tam olarak doğru olduğunu söylemek zordur. Zira tâbiîn dönemi ağırlıklı olarak 65-135 (684-752) yılları arasını kapsamaktadır. Dolayısıyla tâbiîn dönemini II. (VIII.) yüzyıl olarak tavsif etmek, I. (VII.) yüzyılın bu kapsama girmesi gereken yaklaşık son üçte birini dışarıda bırakacağı gibi, II. (VII.) yüzyılın kapsam dışı kalması gereken ikinci yarısını bu döneme dahil etmek anlamına geleceğinden isabetli değildir. Ayrıca fikhî mezheplerin teşekkül sürecinin II. (VIII.) asırda tamamlandığına dair ifade de (s. 18) problemlidir. Çünkü bilindiği gibi dört mezhep imamından İmam Şâfiî 204'te (820), Ahmed b. Hanbel ise 241'de (855) vefat etmiştir. Kaldı ki mezheplerin teşekkülü bir süreç olup sadece mezhebin imamı ile de tamamlanamamaktadır. Bundan başka, adaletin tarifinde geçen “mürûet” kelimesinin “erdem(li olmak)” (s. 40) şeklinde çevrilmiş olması yerinde değildir. Kanaatimizce erdem kelimesi Arapça'da “fazilet” kelimesinin karşılığı olmaya daha uygudur. Adaletin tarifindeki mürûet kelimesi ise, râvinin kişiliğini zedeleyen iş ve davranışlardan uzak bulunması anlamında kullanıldığı için bunun “şahsiyet/kişilik(li olmak)” şeklinde çevrilmesi daha isabetli olacaktır. Son olarak “fakih/fukaha” ile “usulcü/usulcüler” tabirlerinin kullanımında problem gördüğümüzü belirtmeliyiz. Yazarın çalışma boyunca genellikle bu ikisini aynı anlamda ve dolayısıyla birbirinin yerine kullandığı anlaşılmaktadır. Oysa fukaha ile usulcülerin her konuda aynı fikirde olduğunu söylemek zordur. Zira diğer meselelerde olduğu gibi hadise dair konularda ayrı düştükleri pekâlâ olmuştur.

Hatalı gözükten bu noktalardan başka tartışmalı veya teyide muhtaç olduğunu düşündüğümüz bazı hususlar da bulunmaktadır. İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinin usûl-i fikhî alanına giren konuları sistematik olarak işlediği (s. 21), Arap dünyasında yapılan veya Arapça basılan eserlerde bir sonuç

kısımının yer almamasının genelde bir usul olarak benimsenmiş olduğu (s. 26), yukarıda sözü geçen Hanefî usûl-i fıkıh eserlerinde Kur'an'a arzın gerekçesi olarak zikredilen haberlere, sıhhati ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmadan yer vermelerinin onları sahih kabul ettikleri anlamına geldiği (s. 169), Hanefî fakihlerinin amel etmedikleri haberlerin sened açısından bir kusuru varsa bunu mutlaka belirttikleri (s. 173) gibi değerlendirmeler bunlar arasındadır. Kanaatimizce sayılanlar tartışmalı veya en azından teyidi gereken bilgiler olup delillere yahut yeteri derecede örneğe muhtaç hususlardır.

Kitabın alana katkısı meyanında şu hususun ifade edilmesi gerekir ki, yazar fıkıh ilminin terminolojisini iyi ve yerinde kullanması yanında Hanefî usul kaynaklarını başarılı bir şekilde kullanarak değerlendirmiştir. O, bu çalışmasıyla erken dönem Hanefî usul kaynaklarında hadis tenkidine dair dağınık halde yer alan teorik bilgileri tespit ve tasnif etmekle kalmayıp aynı zamanda söz konusu eserlerde geçen rivayetler üzerinden buradaki bilgilerin pratikteki karşılığını göstermeye çalışmıştır. Daha önceki çalışmalarda pek görülmeyen bu uygulama ile yazar bir taraftan Hanefîler'in hadis tenkit anlayışını başarılı bir şekilde tasvir ederken, diğer taraftan onların bu yaklaşımını hadisçiler açısından değerlendirmeye tâbi tutmuştur. *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, okuyucuların istifade edebileceği, akademik alana katkı sağlar nitelikte bir çalışmadır.

Muhammet Beyler, Dr. Öğr. Üyesi
Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

ORCID 0000-0003-4088-0981

DOI 10.26570/isad.846715